

УДК 94(47)08+339.56:303.446.4 «1991–2015»

**Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія**

І.М. ЖИЛЕНКОВА

Інститут української філології та літературної творчості ім. А.Малишка Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, м. Київ,  
E-mail: i.zhilenkova@ukr.net**Авторське резюме**

Проаналізовано стан наукового вивчення питань зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст. сучасними вітчизняними історіографами. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їх ставлення до політики Російської імперії у відповідній сфері. Розкрито особливості сучасного бачення зазначеної проблематики в українській історичній науці доби незалежності. Наявну наукову літературу розподілено на тематичні групи; для аналізу виділено найбільш значні статейні, монографічні та дисертаційні дослідження, означено їх ключові змістові лінії та вказано на маловивчені проблеми. Визначено спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі вказаного періоду, впливу державної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської та промислової продукції на світовому ринку. Констатовано залежність позиції авторів від зміни політичного курсу на початку 1990-х рр., їх намагання ретельно опрацьовувати праці попередників, а також визначатися із контрверсійними питаннями, на основі застосування нової методологічної бази, які потребують відповіді у ході дослідження цієї економічної проблеми. Виявлено, систематизовано та охарактеризовано основні групи історіографічних джерел з історії зовнішньої торгівлі України зазначеної доби. Виділено комплекс недостатньо досліджених та дискусійних аспектів проблеми, що потребують системного вивчення.

**Ключові слова:** зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика, світовий ринок, історіографія.

**Foreign trade Ukrainian provinces of the Russian empire  
(late 19th – early 20th cent.): modern national historiography**

I.M. ZHILENKOVA

Andriy Malysko Institute of Ukrainian philology and literary creativity of the National pedagogical Dragomanov university, Kyiv, Ukraine, E-mail: i.zhilenkova@ukr.net

**Abstract**

The state of scientific study of questions about foreign trade of the Ukraine of the late XIX century – early XX century by modern national historiographers analyzed. The main attention paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. Modern vision of noted problem found out in Ukrainian historical science of time of independence. The available scientific literature divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined, the influence of public policy to raise competitive capacity of the products in foreign markets. The dependence of authors' position on their change of political course is established. Scientists are studying the works of predecessors and trying to answer the controversial issues about this economic problem. There systematized and described major groups' historiographical sources on the history of foreign trade of the Ukraine issue is the period. Shown the negative influence of ideological and political dogmas and prejudices on the development objective knowledge of the problem.

**Key words:** foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy, world market, historiography.

**Постановка проблеми.** Досягнення одного із ключових завдань будь-якого наукового дослідження – продукування нових ідей та пошук шляхів розв'язання проблеми – має, серед іншого, ґрунтуватися на новітніх теоретико-методологічних підходах. Це має особливе значення для історичної науки. Відтак актуальним завданням є дотримання цих першооснов у ході аналізу сучасних оцінок проблем зовніш-

ньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст.

**Мета дослідження** – проаналізувати стан розробки теми в сучасній вітчизняній історіографії, визначити основні етапи та особливості наукового вивчення зовнішньої торгівлі України кінця XIX – початку XX ст., окреслити коло невивчених та малодосліджених проблем.

**Виклад основного матеріалу.** В умовах лі-

© І.М. Жилєнкова, 2016

бералізації суспільно-політичного життя в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр. та подальших подій, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності, в розвитку вітчизняної історичної науки також розпочався якісно новий етап.

Його характерними рисами стали: значне розширення та урізноманітнення джерельної бази (перш за все, повноцінного використання спогадів вищих державних чиновників та офіційної діловодної і відомчої документації), якісне оновлення термінологічного інструментарію та методологічних підходів. У цьому контексті теоретичною основою для вивчення проблем історії України XIX – початку XX ст. слугують сучасні загальні і конкретно-проблемні фундаментальні праці (в тому числі й історико-економічного) характеру Я.В. Верменич, Я.Й. Грицака, Б.Д. Лановика, І.І. Колесник, В.В. Крутікова, В.М. Литвина, О.П. Реєнта, В.Г. Сарбея, С.І. Світленка, О.Б. Шляхова та багато ін. У вказаних працях під абсолютно іншим кутом зору розглядаються не лише в цілому проблеми історії України, а й окремі питання аграрного та промислового розвитку, значення економіки українських губерній для експортно-імпоротної діяльності Російської імперії.

Варто зауважити, що активізація дослідницького інтересу до досліджуваної нами проблеми, що спостерігалася як в українській, так і в російській історіографії наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. була пов'язана не лише виключно з тогочасними суспільно-політичними процесами, а й відповідала якісно новим економічним тенденціям: ліквідації державної монополії зовнішньої торгівлі, підвищенню ролі митної політики як складової частини загальної економічної політики країни та інституціоналізації експортно-імпоротної діяльності. Все це слугувало додатковим чинником появи численних праць з історії фінансів, торгівлі, митно-тарифного регулювання.

Саме у період незалежності України вектор наукових інтересів вітчизняних дослідників, які займалися окремими аспектами досліджуваної нами теми, кардинально змінився із вивчення ідеологічно заангажованої робітничо-селянської тематики (класової боротьби та соціальної експлуатації, кризового шляху розвитку буржуазно-капіталістичного способу виробництва та ін.) на об'єктивний аналіз господарсько-економічних відносин. Помітним проявом домінування таких змін стала поява численних (важливих для нас у концептуальному відношенні) робіт з історії:

– взаємовідносин владних інституцій та купецько-підприємницької верстви Києва (І. Гуржій [1]);

– формування і діяльності купецтва в українських губерніях, його соціально-правового

статусу та професійної організації (О. Донік [2]);

– індустріального розвитку України та пов'язаного з ним процесу формування торгово-промислової буржуазії, форм державного втручання в економіку та безпосередньо торгівлю (Т. Лазанська [3–4]);

– української селянської кооперації, її експортних операцій (В. Марочко [5], І. Фареній [6]);

– матеріального добробуту та життєвого рівня населення (В. Молчанов [7]);

– податкової політики Російської імперії в Україні у дореформений період та значення частки прибутків від торгової діяльності в структурі загальних надходжень до бюджету (В. Орлик [8]);

– становлення та розвитку приватної підприємницької діяльності банкірів Одеси, їх внеску у соціально-економічний розвиток краю, розбудову кредитно-банківської системи Російської імперії, а також динаміку зовнішньої торгівлі Півдня України (В. Шевченко [9]) та ін.

Позитивно оцінюючи кількісне зростання подібних досліджень, зауважимо, що пріоритетність у науковій зацікавленості сучасних істориків спостерігається по відношенню до проблем аграрної історії, особливо таких безумовно актуальних аспектів, як поміщицькі господарства і їх роль у загальному сільсько-господарському розвитку України (Н. Темірова [10]), соціальне становище селянства і його внутрішня структуризація (О. Приймак [11], Ю. Присяжнюк [12]) тощо. Разом з тим, у роботах цього напрямку ми знаходимо відомості про обсяги української хлібної торгівлі та динаміку цін на зернову продукцію у XIX ст. (О. Гордуновський [13–14]), торгові економічні зв'язки між окремими регіонами та загалом по відношенню до експортно-імпорتنих відносин Російської імперії (А. Філінюк, Т. Ігнат'єва [15]) і т.д.

У першій половині 1990-х рр. з'явився ряд статейних та монографічних робіт відомого українського вченого, члена Нью-Йоркської академії наук Б.А. Кругляка (1994–1996), який починав працювати над відповідною тематикою ще у радянський період. Його дослідницький інтерес був пов'язаний з різноманітними проблемами економічної історії: джерелами з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.; ярмарковою та базарною торгівлею на Україні; промисловими монополіями; внутрішньою торгівлею на початку XX ст.; дослідженням економічних передумов першої російської революції; роллю та місцем кооперації у торгівлі; монопольними об'єднаннями в легкій і харчовій промисловості, товарними біржами та ін. [16–17]. Логічним завершенням багаторічної

науково-пошукової роботи вченого стало видання у 1992 р. монографії (а в наступному 1993 р. і захист докторської дисертації) під назвою «Внутрішня торгівля Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах України)», в якій комплексно розкрито місце і роль вказаної галузі економіки, визначено основні тенденції її розвитку на українському ринку, участь монополістичного капіталу, кооперативів та земств у торгівлі [18]. Незважаючи на те, що Б. Кругляка цікавила, перш за все, внутрішня торгівля, він неодноразово у своїх працях звертався до з'ясування взаємовідносин її суб'єктів із підприємницькими колами, діяльність яких була орієнтована на експорт.

Опосередковане відношення до нашої проблематики має і монографія І. Шандри «З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.)» (2011 р.). Описуючи економічні й правові передумови створення асоціації гірничопромисловців, організаційні рішення перших з'їздів та керівні органи цього об'єднання підприємців, дослідниця окремо охарактеризувала його вплив на формування державної митної політики по відношенню до металургійної продукції, імпорту кам'яного вугілля через чорноморські та азовські порти [19].

По суті, з нових методологічних позицій розкрита така недосліджена тема як взаємозалежність між процесами самоорганізації великого бізнесу в Російській імперії та поширенням серед чиновницьких кіл думок про необхідність проведення протекціоністських заходів.

З'ясуванню значення розбудови залізничного транспорту в Південній Україні для поширення зернового експорту у другій половині XIX ст. присвячено окремі статті А. Шевченка [20]. Автор послідовно проаналізував зміни в урядовій політиці щодо цього та розкрив динаміку хлібного вантажопотоку до азовсько-чорноморських портів. «В 1860–1890-ті рр. зростання зернового експорту, – справедливо підсумовував дослідник, – було неможливим без створеної мережі залізниць у Степовій Україні. Залізничний та водний транспорт сприяв розвитку капіталістичного ринкового господарства на півдні України й створив усі необхідні умови для швидкого вивозу зерна до морських портів, а звідти – на світовий ринок» [20, с. 185].

Питання ролі азовсько-чорноморських портів у зовнішній торгівлі Російської імперії розкрито в студії С. Джулая [21]. Характерно, що, говорячи про причини росту українського експорту у другій половині XIX ст., автор поверхо називає лише вдаль географічне положення та наявність багатих земельних ресурсів, обходячи увагою кон'юнктуру світового ринку, політику російського уряду, підприємницьку ініціативу, роль громадських та земських уста-

нов, розвиток транспортної інфраструктури та ін.

Оглядовий аналіз обсягів вивозу із Наддніпрянської України продукції сільськогосподарського та промислового походження подано у розвідках І. Довжука [22] та М. Москалюка [23]. Вказуючи на якісні зміни в пореформений період, історики виділяли: розширення географії зовнішньої торгівлі, збільшення асортименту товарів, зростання обсягів товарообороту, появу прогресивних форм товарообміну тощо. «Важливого значення почали набувати товарні біржі. Створене Південно-Західне відділення Російської експортної палати сприяло розвитку експорту як практичною діяльністю, так і просвітницькою шляхом надання консультацій, інших послуг, пропагандою знань стосовно правил міжнародної торгівлі. З України йшло за кордон багато сільськогосподарської продукції й промислових виробів... Донбас з 90-х років став постачальником мінерального палива для ряду країн Європи», вказував І. Довжук [22, с. 152].

На об'ємному джерельному матеріалі та новітніх методологічних підходах побудовані історико-економічні дослідження сучасних вчених О. Реєнта та В. Сердюка [24–25]. У комплексі їх наукових студій окремо варто виділити монографію 2011 р. «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)», де на основі широкого кола архівних матеріалів, періодичних видань та фахової літератури розкрито особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграції в світовий продовольчий ринок у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед іншого, авторами проаналізовано структуру землеробства і тваринництва у пореформену добу, визначено обсяги продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн не лише Західної Європи (як це властиво більшості сучасних праць), а й Близького Сходу. У роботі також висвітлено здобутки українських господарств в експорті збіжжя та іншої аграрної продукції, з'ясовано причини, які гальмували розвиток експортної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників [24].

У цілому, варто погодитися із авторами про те, що «борошно з української пшениці за своїми властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку», а ресурси тваринництва стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. Разом з тим, правильно відзначено, що «організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом всього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим розрахунком, у ній не було нічого спільного з експор-

том зерна і продуктів його переробки з США» [24, с. 131, 268].

Порівнюючи вказану працю з іншими, дотичними тематично до досліджуваної нами проблематики, зауважимо, що її позитивною особливістю є комплексний характер – наявність порівняльної інформації, пов'язаної з рядом європейських країн та США; подача історичних відомостей у нерозривному взаємозв'язку з економічними даними.

Серед українських дисертаційних досліджень (а відповідно і численної статтейної продукції), присвячених зовнішній торгівлі, варто назвати праці П. Марциновського [26], О. Пилипенка [27], В. Степаненко [28]. Так, локальний «кримський» характер носить перша робота, в якій вчений охарактеризував кількісні показники активності зовнішньої та внутрішньої торгівлі з окремих видів товарів, відзначивши при цьому, що Україна у другій половині XIX – на початку XX ст. була тісно пов'язана із внутрішніми ринками Російської імперії, що в більшій мірі сприяло її промислового розвитку, ніж характер відносин з європейськими державами.

Дещо ширшу регіональну спеціалізацію мають численні статті та дисертація В. Степаненко – у полі зору дослідниці перебувало все Північне Причорномор'я. Проаналізувавши номенклатуру товарів експорту, історик вказала на значну своєрідність південного регіону України, який відбивав більш високий ступінь модернізації економіки, що входила до європейської частини Російської імперії. Досить цікавою є думка про те, що урядова політика митного протекціонізму кінця XIX – початку XX ст. не давала позитивного ефекту для чорноморських портів, а лідируюче становище німецьких компаній у зовнішньоторговельних операціях було особливо помітним у комерційних портах [28, с. 15–16].

Найбільш тематично близьким до заявленої нами проблематики серед сучасних укра-

їнських робіт є напрацювання О. Пилипенка (численні статті, монографія та докторська дисертація) [29–30]. Однак, варто підкреслити відмінності у хронологічних рамках і предметі дослідження та загалом конкретних наукових завданнях, які в даному випадку не були чітко пов'язані автором із інтересами промислово-аграрного капіталу, інтересами громадськості та ініціативами земських установ. О. Пилипенко оперував зворотністю поширеного в історіографії висновку про вплив індустріального розвитку на динаміку зовнішньої торгівлі України: «Капіталістичні реформи другої половини XIX – початку XX ст. дозволили українській буржуазії та іноземним інвесторам ефективно використати місцеві умови для трансформації суспільства.

Саме зростання темпів економічного розвитку дозволили українським виробникам збільшити обсяги та номенклатуру експортованої продукції. Зовнішньоекономічна політика Росії, з одного боку, сприяла розвитку української видобувної промисловості та експорту сільськогосподарської продукції і сировини, а з іншого, неналежна організація торгівлі царським урядом гальмувала її розвиток» [27, с. 30–31]. Загалом О. Пилипенко комплексно реконструював процес розвитку зовнішньоекономічних зв'язків українських губерній у складі Російської імперії, простеживши вплив на нього ряду внутрішніх і зовнішніх політичних, економічних, соціальних та етносоціальних факторів.

**Висновки.** Таким чином, отримавши можливість вільного від ідеологічних обмежень розвитку, українська історична наука з початку 1990-х рр. еволюціонувала у напрямку від загальної переоцінки окремих питань соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії до «аспектного» вивчення її зовнішньої політики, проявами якого стала поява численних досліджень регіонального та комплексного характеру.

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І.О. Гуржій // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск XVI. – С. 38–51.
2. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / НАН України. Інститут історії України / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України, 2008. – 271 с.
3. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Тамара Іванівна Лазанська. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 282 с.
4. Лазанська Т.І. Торгові дома України на рубежі двох століть (1892–1914) / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О.П. Реєнт (гол. редкол.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2001. – Випуск II. – С. 24–42.
5. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
6. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія / І.А. Фареній; Ін-т історії НАН України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
7. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В.Б. Молчанов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.
8. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / Орлик В.М. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.



9. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В.В. Шевченко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266 с.
10. Темірова Н.Р. Поміщики в Україні в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Надія Романівна Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 319 с.
11. Приймак О.М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX ст. / О.М. Приймак. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2012. – 458 с.
12. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
13. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст.: монографія / О.М. Гордуновський. – Черкаси: БРАМА-Україна, 2010. – 320 с.
14. Гордуновський О.М. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки): монографія / О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 224 с.
15. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття) / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.
16. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 58–64.
17. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
18. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины) / Б.А. Кругляк. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.
19. Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) / І.О. Шандра. – Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2011. – 300 с.
20. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. / А.М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України; О.П. Реєнт (голова ред. кол.). – К., 2006. – Вип. 11. – С. 179–186.
21. Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия / С.Н. Джулай // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 11. – С. 49–51.
22. Довжук І.В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період / І.В. Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. XI. – С. 142–153.
23. Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. / М. Москалюк // Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал. – 2007. – № 6. – С. 70–76.
24. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
25. Реєнт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – № 17. – С. 6–40.
26. Марциновский П.Н. Крым в международной торговле (18565–1914 гг.): дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.01 / П.Н. Марциновский. – Симферополь, 1997. – 192 с.
27. Пилипенко О.Є. Українські землі в системі зовнішніх торговельно-економічних зв'язків Російської імперії у 1861–1914 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.01 / О.Є. Пилипенко. – К., 2010. – 36 с.
28. Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Степаненко. – Миколаїв, 2006. – 20 с.
29. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): Монографія / О.Є. Пилипенко. – К.: АМУ, 2008. – 280 с.
30. Пилипенко О.Є. Індустріальні регіони України у зовнішній торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Є. Пилипенко // Наукові праці Національного університету харчових технологій. – 2014. – Т. 20. – № 6. – С. 56–67.

*Стаття надійшла до редакції 16.01.2016*

## REFERENCES:

1. Hurzhii, I.O., 2009. Vlada i osnovni orhanizatsiini zakhody v haluzi torhivli ta pidpriemnytstva m. Kyieva XIX st. (The government and basic organizational activities in the field of trade and business Kyiv of the XIXth cent). Problemy istorii Ukrainy XIX – XX st., no. XVI, 38–51. Kyiv (in Ukrainian).
2. Donik, O.M., 2008. Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.) (The merchants Ukraine in the imperial space (XIXth century)). Kyiv (in Ukrainian).
3. Lazanska, T.I., 1999. Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.) (The history of business in Ukraine (based on commercial and industrial statistics nineteenth century)). Kyiv (in Ukrainian).
4. Lazanska, T.I., 2001. Torhovi domy Ukrainy na rubezhi dvokh stolit (1892–1914) (Trading houses Ukraine at the turn of the century (1892–1914)). Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., no II, 24–42. Kyiv (in Ukrainian).

5. Marochko, V.I., 1995. Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.) (Ukrainian peasant cooperatives: Historical and theoretical aspect (1861–1929 years)). Kyiv (in Ukrainian).
6. Farenii, I.A., 2008. Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia: monohrafiia (The cooperative movement in Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century: Monograph). Cherkasy (in Ukrainian).
7. Molchanov, V.B., 2005. Zhyttievyi riven miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914 rr.) (The living standards of the urban population of Right-Bank Ukraine (1900–1914 years)). Kyiv (in Ukrainian).
8. Orlyk, V.M., 2007. Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: Monohrafiia (Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph). Kirovohrad (in Ukrainian).
9. Shevchenko, V.V., 2010. Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) (Private Banking business in Odessa (XIX – early XX century)). Kyiv (in Ukrainian).
10. Temirova, N.R., 2004. Pomishchyky v Ukraini v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia (Landlords in Ukraine in 1861–1917 years: the socio-economic evolution). Donetsk (in Ukrainian).
11. Pryimak, O.M., 2012. Selianstvo Pivdennoi Ukrainy: sotsialna istoriia kintsia XIX – pochatku XX st. (The peasants of Southern Ukraine: the social history of the late XIX – early XX century). Zaporizhzhia (in Ukrainian).
12. Prysiazhniuk, Iu.P., 2007. Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. (Ukrainian peasants Dnieper Ukraine: socio-mental history of the late XIXth – early XXth century). Cherkasy (in Ukrainian).
13. Hordunovskiy, O.M., 2010. Orhanizatsiia, rozvytok ta napriamky khlibnoi torhivli v Ukraini u XIX st.: monohrafiia (Organization development and direction of the grain trade in Ukraine in the XIXth century: monograph). Cherkasy (in Ukrainian).
14. Hordunovskiy, O.M., Hurzhii, O.I., Reient, O.P., 2013. Ukrainskyi khlib i yoho realizatsiia v XVIII – na pochatku XX st. (Narysy z istorii ta ekonomiky): monohrafiia (Ukrainian bread and its implementation in the XVIII – early XX century. (Essays on History and Economics): monograph). Kyiv (in Ukrainian).
15. Filiniuk, A.H., Ihnatieva, T.V., 2006. Torhovelno-ekonomichni zv'iazky Pravoberezhnoi Ukrainy v umovakh inkorporatsii ta heopolityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – 50-ti roky XIX stolittia) (Trade and economic relations of the Right-Bank Ukraine in terms of geopolitics and the incorporation of the Russian Empire (the end of XVIII – 50 years of XIX century)). Kam'ianets-Podilskyi (in Ukrainian).
16. Kruhliak, B.A., 1992. Tovarni birzhi v Rosiiskii imperii (Commodity exchanges in Russian Empire). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, no 2, 58–64. (in Ukrainian).
17. Kruhliak, B.A., 1994. Torhovelna burzhuaziia v Ukraini (60-ti roky XIX st. – 1914 r.) (Trading bourgeoisie Ukraine (60 years of the XIXth century – 1914)). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, no 6, 72–81. (in Ukrainian).
18. Kruglyak, B.A., 1992. Vnutrennyaya torgovlya v Rossii v konce XIX – nachale XX veka (Na materialah Ukrainy) (Domestic trade in Russia in the late XIX – early XX century (on materials Ukraine)). Samara (in Russian).
19. Shandra, I.O., 2011. Z'izdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.) (Congresses Miners Southern Russia: formation and activity (1874–1918 years)). Luhansk (in Ukrainian).
20. Shevchenko, A.M., 2006. Rozbudova zaliznychnoho transportu v Pivdennii Ukraini ta yoho rol u poshyrenni zernovoho eksportu v II polovyni XIX st. (Development of Railway Transport in South Ukraine and its role in distributing grain exports in the second half of the XIXth century). Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st.: Zbirnyk naukovykh prats, no 11, 179–186. Kyiv (in Ukrainian).
21. Dzhulaj, S.N., 1999. Azovo-CHernomorskie porty vo vneshnej torgovle Rossijskoj imperii 70–90-e gg. XIX stoletiya (Azov-Black Sea ports in the foreign trade of the Russian Empire 70–90 years of XIX century). Kul'tura narodov Prichernomor'ya, no 11, 49–51 (in Russian).
22. Dovzhuk, I.V., 2006. Zovnishnia torhivlia Pidrosiiskoi Ukrainy u pisliareformeniyi period (Foreign trade in the Russian Ukraine in the post-reform period). Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., XI, 142–153. Kyiv (in Ukrainian).
23. Moskaliuk, M., 2007. Ukrainska zovnishnia torhivlia v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. (Ukrainian foreign trade in the second half of XIX – early XX century). Pam'iat stolit: Istorychnyi naukovyi ta literaturnyi zhurnal, no 6, 70–76 (in Ukrainian).
24. Reient, O.P., Serdiuk, O.V., 2011. Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.) (Agriculture Ukraine and world food market (1861–1914 years)). Kyiv (in Ukrainian).
25. Reient, O.P., 2010. Khlibni resursy Ukrainy v dobu kapitalistychnoho rozvytku (1861–1914 rr.) (Bread resources of Ukraine in the period of capitalist development (1861–1914 years)). Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., no 17, 6–40. Kyiv (in Ukrainian).
26. Marcinovskij, P.N., 1997. Krym v mezhdunarodnoj torgovle (1865–1914 gg.): dis. na soiskanie uchen. stepeni kand. ist. nauk (Crimea in international trade (1865–1914 years: dissertation ... PhD of Historical Sciences: 07.00.01). Simferopol' (in Russian).
27. Pylypenko, O.Ie., 2010. Ukrainski zemli v systemi zovnishnikh torhovelno-ekonomichnykh zv'iazkiv Rosiiskoi imperii u 1861–1914 rr.: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk (Ukrainian lands in system of the foreign trade connections of Russian empire (1861–1914): authosynopsis dissertation ... PhD of Historical Sciences: 07.00.01). Kyiv (in Ukrainian).
28. Stepanenko, V.V., 2006. Pivnichne Prychornomor'ia u systemi zovnishnotorhovelnykh zv'iazkiv Rosiiskoi imperii (90-i rr. XIX st. – 1914 r.): avtoref. ... kand. ist. nauk (Northern Black Sea Coast in system of the foreign trade connections of Russian empire (90th. XIX century – 1914): authosynopsis dissertation ... PhD of Historical Sciences: 07.00.01). Mykolaiv (in Ukrainian).
29. Pylypenko, O.Ie., 2008. Zovnishnoekonomichni zv'iazky ukrainskykh zemel u skladi Rosiiskoi imperii

(1861–1914 rr.): Monohrafiia (Foreign economic relations Ukrainian lands in the Russian Empire (1861–1914 years) Monograph). Kyiv (in Ukrainian).

30. Pylypenko, O.Ie., 2014. Industrialni rehiony Ukrainy u zovnishnii torhivli Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (Industrial regions of Ukraine in foreing trade of Russian empire in the end of XIX – beginning of XX century). Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu kharchovykh tekhnolohii, Vol. 20, 6, 56–67 (in Ukrainian).

**Жиленкова Ірина Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент  
Інститут української філології та літературної творчості ім. А.Малишка Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова  
Адреса: 01054, м. Київ, вул. Тургенєвська 8/14  
E-mail: i.zhilenkova@ukr.net

**Zhilenkova Iryna Mykolayivna** – PhD in history, associate professor  
Andriy Malyshko Institute of Ukrainian philology and literary creativity of the National pedagogical Dragomanov university  
Address: 8/14, Turgenivska Str., Kyiv, 01054, Ukraine  
E-mail: i.zhilenkova@ukr.net